

UOT 81`342

ASEMANTİKLƏŞMİŞ KÖKLƏRİN FONETİK QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏLİYEV YADİGAR VƏLİ oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti, professor

yadigar_aliyev@mail.ru

Açar sözlər: şəkilçi, kök, samitlər, fonetik variantlar

İlkin söz köklərinin xeyli hissəsi fonetik variantlara malik olur. Belə variantlar sözün ya samit, ya da sait tərkibində təzahür edir. Sait tərkibə aid variantlar sayca az olsa da, samit tərkibə aid variantlar çoxluq təşkil edir. Tədqiqatçılara görə, türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxu hələ izah olunmasa da, daşlaşmış, fuziallaşmış kök morfemlərin inkişafı tam öyrənilməsə də, türkologiyada ilkin sözlərin fonetik strukturu məsələsində monosillabizm ideyası dəstəklənir. [4, s.84] Prof. N.Baskakov yazır ki, belə heca strukturu (samit-sait-samit tərkibli) türk hecasındakı allofonların qarşılaşdırılmasının, ilkin deferensial əlamətlərinin sözün sait deyil, samit elementinə aid olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu halda sait element fonem mənalılığına malik olmur. Belə bir şəraitdə bütün saitlər eyni bir fonemin variantları, samit elementlər isə bütün diferensial əlamətlərin daşıyıcılarıdır (kal-kel-kol). [10, s. 177]

İlkin söz köklərinin fonetik variantlarını əks etdirən samitlər bəzən yaxın məxrəcə malik olur. Türk dillərində dilarxası və dilortası samitlərin keçidləri haqqında M.Yusifov yazır ki, türk dillərində dilarxası samitlər k', q, x, ğ, dilortası samitlər isə k, g, y səslərindən ibarətdir. Həm dilarxası və həm də dilortası samitlər məxrəc etibarilə yuxarı damağa aid olduğu üçün onların bir-birinə mümkün olan üfüqi keçidləri mövcuddur. Həmin keçidlərdə səslərin məxrəc və tələffüz xüsusiyyətlərinə görə yaxınlığı prinsipi aparıcı amillərdən biri kimi özünü göstərir. [8, s.28] Sonra qeyd edir ki, dilarxası samitlər silsiləsində k'-q-x səslərinin üfüqi keçidləri mövcuddur. [8, s.30] Bu əsasda yaxın məxrəcə malik səslərin iştirak etdiyi bəzi ilkin söz kökləri variantları müşahidə olunur. Fonetik variantları olan köklərin hər biri müxtəlif leksik vahidlərin tərkibində işləndiyi kimi, müxtəlif samit uyğunluqlarını əks etdirir.

K' (q) - x uyğunluğu. Prof.N.Baskakov samit-sait-samit fonetik strukturuna malik kök morfemlər üçün auslautda q\ğ-k\g-x səs uyğunluqlarının xarakterik olduğunu qeyd edir [10, s. 60] ə b gn. M.Yusifov göstərir ki, k-q istiqamətindəki keçid ümumtürk səviyyəli olsa da, k-x və q-x keçidləri türk dilləri üçün ümumi səviyyəli deyildir: [8, s.29] koy (özbək dilində) – xoy (tuva dilində) "qoyun". B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazırlar ki, intervokal mövqedə k samitinin x samitinə çevrilməsi müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunur (11, s. 33): yakın (tatar dilində) – yaxın (Azərbaycan dilində). Burada k>x əvəzlənməsinin baş verdiyi intervokal mövqe mənə müstəqilliyini itirmiş təkhecalı kökün son samitidir. Bu baxımdan toxmaq, toxa, toxu-(maq), toxun-(maq) sözlərinin "vurmaq" mənasında asemantikləşmiş tox kökü ilə toqquş-(maq) feilinin eyni mənada toq\tok' (tələffüzdə tok'quşmaq) kökü fonetik variantlardır.

Y-d uyğunluğu. Müxtəlif türk dillərində təkhecalı köklərin sonunda y-d\ʔ samit uyğunluğu müşahidə edilir. [10, s. 60] M.Yusifov göstərir ki, dilortası y samiti tam sabit tələffüz məxrəcəli olmadığına görə dil-diş samitləri ilə sərbəst keçidlər əmələ gətirir. Belə ki, y samitinin həmin silsilədəki keçidləri tələffüzəcə yaxın olmayan cütlər arasında baş verir. Türk dillərində belə keçidlər aşağıdakı kimi nümunələrdə əks olunur: darık (altay dilində) – yarıq (türkmən dilində) "ışığı", daak (altay dilində) – yanaq (Azərbaycan dilində) "yanaq", tılan (altay dilində) – yalan (türk dilində) "yalan". [8, s.37] Y-d səs uyğunluğu ayaq, addım, adla-(maq) sözlərinin asemantikləşmiş ay ("ayaq"

mənasında) və ad- ("getmək" mənasında) köklərində müşahidə olunur. [d] fonetik variantlı köklər Azərbaycan dilinin şivələrində də özünü göstərir. Qərb ləhcəsində işlənən dumruq, dumbuz [2, s. 145] sözlərinin (hər ikisi "yumruq" mənasında asemantikləşmiş dum təkhecalı kökü yumruq sözünün yum kökü ilə mənaca və fonetik baxımdan uyğunluq təşkil edir. y-t samit uyğunluğunu isə yumru, yumurta və tumurcuq sözlərinin asemantikləşmiş yum-tum kökləri əks etdirir. [t] samitli sözlər müasir yakut dilində də işlənir: atax ("ayaq"). [9, s. 338]

Y və Ç samitləri söz əvvəlində ilkin söz köklərinin fonetik variantlarını əmələ gətirir. N.Baskakov türk dilində y-ç fonetik uyğunluğunu əks etdirən söz köklərinin mövcud olduğunu yazır. [10, s. 60] Müasir Azərbaycan dilində yaxıb-yandıрмаq mürəkkəb sözünün ayrılıqda işlənməyən tərəfi ilə ildırım çaxmaq birləşməsinin ikinci tərəfi mənə müstəqilliyini itirmiş yax- və çax- köklərini qoruyub saxlayır. Hər ikisi "yanmaq" mənasını ifadə edir. y>ç samit əvəzlənməsi müasir uyğur-oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır: ças, çer (tuva dilində) – yar, yer (Azərbaycan dilində) çıl (xakas dilində) – yıl (müasir türk dilində), çiti (xakas dilində) – yeddi (Azərbaycan dilində). [9, s. 301, 313] İlkin söz köklərinin fonetik variantları ikivahidli səs keçidləri ilə məhdudlaşmır. Fonetik variantların sayından asılı olaraq, belə səs keçidləri iki yox üç (bəzən çox) samiti əhatə edir. M.Yusifov qeyd edir ki, türk dillərində dil-diş samitlərinin bir səs yuvasında eyni mənşə ilə bağlı olmasını əks etdirən bəzi çoxkeçidli faktlar da mövcuddur. [8, s. 38] Bu baxımdan iki vahidli y-ç səs keçidinə d samitli fonetik variantın iştirakı ilə əmələ gələn üçüncü bir səs keçidi əlavə olunur. *Dağ çəkmək* ifadəsinin birinci tərəfi üç keçidli y-ç-d xəttinin üçüncü üzvünü təşkil edə bilər. M.Məmmədov müasir dilimizdəki dağ və dağlamaq düzəltmə quruluşundakı dağ çəkmək frazeoloji birləşməsindəki dağ ismi arasında semantik bağlılıqdan bəhs edərək yazır: "Eyni yuvaya damğa sözünü də aid edə bilərik. Çox güman ki, bu söz kök və şəkilçi sərhədində metatezanın nəticəsində fonetik cildini dəyişmişdir. Dağ ilkin feil, -ma, -mə isə feil adların sözdüzəldici şəkilçisidir. Burada konversiya damğa sözünün motivləşdirici vahidi olan dağ feili ilə dağlamaq düzəltmə quruluşundakı sözdə və dağ çəkmək frazeoloji birləşməsindəki dağ ismi arasındakı semantik yaxınlıqla bərpa oluna bilər". [5, s. 82-83]

D-ç uyğunluğu. Əksər türk dillərində söz əvvəlində d samiti işlənmədiyinə görə paralel olaraq, t>ç samit əvəzlənməsindən bəhs etmək mümkündür. Tədqiqatçılara görə, bəzi türk dillərində t samitinin dilönü saitlərdən əvvəl ç samitinə çevrilməsi müşahidə olunur: tere (qazax, tatar dilində) – çere (çuvaş dilində) "diri". [11, s.39] Azərbaycan dilində aralarında semantik bağlılıq olan mənə müstəqilliyini itirmiş köklər d-ç samit keçidinə görə fərqlənə bilər. Dön-çön, devir-çevir sözlərinin struktur tərkibindən fuziallaşmış dö, çö köklərini ayırmaq olur. D-ç uyğunluğunu dövrə, çevrə, dəyirman sözlərində də görmək mümkündür. Bu cür səs keçidi Azərbaycan dilinin dialekt xüsusiyyətlərinin biri kimi diqqəti cəlb edir. D>ç əvəzlənməsini Qazax şivəsində intensiv şəkildə görmək mümkündür: çüşman ("düşmən"), çüşux' (düşüx'), çışdəmə ("dişləmə"), çışı [7, s. 83] (dişi). D səsinin ç səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi uyğur ədəbi dilində geniş yayılmışdır: çüş ("yuxu"), çüşmək, çüşünmək, çiş, çışı, çışləmək. [3, s. 121] Prof. E.Əzizov yazır ki, d səsinin ç səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Altay dilinin şimal dialektlərində canlı sürətdə saxlanılır. Altay dilinin cənub dialektlərində söz önündəki "d" səsinə şimal dialektlərində "ç" səsi uyğun gəlir: çıl-dıl "il", çakşı-dakşı "yaxşı", çap-dap "örtmək". [3, s. 121]

Digər səs keçidləri yaxın məxrəcə malik olmayan samitlər arasında müşahidə olunur. Dilçilik ədəbiyyatında bu cür uyğunluqlar şaquli səs keçidləri adlandırılır. Prof. M.Yusifov yazır ki, üfqi keçidlər yaxın məxrəcli reflekslərin ardıcıl əlaqəsi əsasında meydana gəldiyinə görə də bunların arasında daxili bir sistem müşahidə olunur. Şaquli keçidlərdə isə belə bir sistem vahidliyi yoxdur... Şaquli keçidlər müxtəlif məxrəcli səs reflekslərinin mümkün olan əlaqələri kimi özünü göstərir. Bununla belə, həmin tipli əlaqə türk dillərində anlayış paralelliyi ilə səciyyələnən müəyyən qrup kök sözlərin meydana çıxmasında çox mühüm yer tutmuşdur. [8, s. 45-46]

R-z səs uyğunluğu müasir türk dillərində ən çox diqqət çəkən məsələlərdəndir. R-z müvaziliyini prof. N.Baskakov türk dilləri üçün xarakter səs uyğunluqları sırasında verir. [10, s. 60]

V.Serebrennikov və N.Hacıyeva z>r əvəzlənməsinin çuvaş dili üçün xarakter olduğunu göstərirlər. [11, s. 65] Prof. F.Zeynalov qeyd edir ki, türk dilləri, monqol-tunqus -mancur dilləri, uqrofin dilləri ailəsinin geneoloji qohumluğunu iddia edən tədqiqatçılar müasir dil baxımından o dövrdə bir sıra fonetik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Burada daha çox lambadizm və rotasizm hadisələrinə əsaslanma özünü göstərir. Başqa sözlə, türkmənşəli sözlərdə z və ş samitlərinin müvafiq olaraq, digər qruplarda r və l samitlərinə uyğun gəlməsi fikri müdafiə olunur. Bu fonetik hadisənin qalıqlarını daha çox çuvaş dilində axtaran tədqiqatçılar məhz bu məxrəcdə tarixən Altay dillərinin ümumiliyini sübut etməyə çalışırlar. [9, s. 15]

Müasir Azərbaycan dilində yor(-maq) və yoz(-maq) feillərində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında (I şəxsdə r, II və III şəxsdə z ünsürü ilə işlənir: (yazmaram, yazmazsan, yazmaz) müşahidə olunur. Prof.Ə.Abdullayev yazır ki, təsirsiz feildən təsirli və məlum feildən icbar növ (kauzativ) düzəldən -dır şəkilçisi və onun digər variantlarında r-z hadisəsi tez-tez özünü göstərir: qaldır\qalxız, yatır\yatızdır, gətirt\gətizdir, doyur\doyuzdur. [1, s. 242]

Məna müstəqilliyini itirmiş köklər içərisində r-z uyğunluğunu iraq-uzaq sözlərində asemantikləşmiş ir, uz kökləri qoruyub-saxlayır. R, yaxud z samitli köklərin ilkinliyi haqqında prof. Ə.Abdullayev yazır: Başqa sistemli dillərə türk dillərindən qədim dövrlərdə keçən sözlər də r-z hadisələrinin izahına kömək edə bilər. Çünki alınma sözlər yad dildə konservləşib qalır, qədim simasını qoruyub saxlayır... Macar dilində r ilə işlənən türk alınmaları – tenger sözü, oğur, on oğur tayfa adı türk dillərində sonralar dəyişilərək tenqir, oğuz, on oğuz şəkillərinə düşmüşdür. Aydınır ki, macar dili aldığı sözü qədim vəziyyətində (r ilə işlənməyi nəzərdə tutulur) saxlamış, türk dillərində isə r səsi z səsiylə əvəz olunmuşdur... Bu faktlar da sübut edir ki, r z-dan qədimdir. İnkişaf nəticəsində z r-ya deyil, əksinə, r səsi z səsinə keçmişdir. [1, s. 36]

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 329 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 566 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan-uyğur izoqloşları // Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. Bakı: Elm, 1991, s.118-125
4. Məhərrəmli B. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi // AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar. №1. 2008, s. 82-87
5. Məmmədov M.T. Feili adların struktur-semantik inkişafı // Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, s. 82-85
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 416 s.
7. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 121 s.
8. Yusifov M.İ. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası: 2 hissədə, 1-ci hissə (səs keçidləri). Gəncə, 1994, 79 s.
9. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
10. Баскаков Н.А. Историко -типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988, 208 с.
11. Сereбренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. Баку: Maarif, 1979, 303 с.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКОГО СТРОЯ АСЕМАНТИЧЕСКИХ КОРНЕЙ
Алиев Я.В.

Ключевые слова: *суффикс, корень, согласные, фонетические варианты*

Значительная часть первичных корней имеют фонетические варианты. Такие варианты проявляются как на согласных, так и на гласных структурах корней. Варианты на согласных основах преобладают численностью. В вопросе о фонетических структурах первичных корней в тюркологии большинство выступают за идею моносиллабизма.

Каждый фонетический вариант первичных корней находится в составе разных лексических единиц и выражает различные согласования согласных звуков. Фонетические варианты первичных корней не ограничены двуединичными звуковыми переходами. Они включают три (и более) согласных звуков.

Наблюдаются переходы k'-x, q-x, y-d, d-ç, r-z в асемантических корнях.

SUMMARY
THE PHONETIC STRUCTURAL FEATURES OF ASEMANANTIC ROOTS
Aliyev Y.V.

Key words: *suffix, root, consonants, phonetic variants*

The majority of the first word roots have the phonetic variants. Such variants are manifested either in consonant or vowel composition. The variants belonging to vowel composition are few in number, whereas the variants belonging to consonant composition are large in number. In Turkology the idea of monosyllabism is supported in the matter of the phonetic structure of the first words.

The consonants reflecting the phonetic variants of the first root words sometimes have a close articulation. Each of the roots having phonetic variants is used in the composition of different lexical units and reflects different consonant accordances. The phonetic variants of the first word roots are not limited with double unit sound transitions. Depending on the number of phonetic variants such sound transitions cover not two but three (sometimes more) consonants.

Among the roots that lost the meaning independence, such accordances as «k'-x, q-x, y-d, d-ç, r-z» are observed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.02.2021
	Son variant	26.02.2021